

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ УСТАНОВ ВИКОНАННЯ ПОКАРАНЬ ТА ЇХ ВПЛИВ НА ВИПРАВЛЕННЯ І РЕСОЦІАЛІЗАЦІЮ ЗАСУДЖЕНИХ ДО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ

PROBLEMATIC ISSUES OF THE ACTIVITY OF PENITENTIARY FACILITIES AND THEIR IMPACT ON THE REFORMATION AND RESOCIALIZATION OF PRISONERS SENTENCED TO IMPRISONMENT

Кутєпов М.Ю., к.ю.н., асистент кафедри кримінології
та кримінально-виконавчого права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
науковий співробітник відділу дослідження проблем кримінального
та кримінально-виконавчого права

Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності
імені академіка В.В. Сташиса
Національної академії правових наук України

Наукову статтю присвячено аналізу проблемних питань діяльності установ виконання покарань та їхньому впливу на виправлення і ресоціалізацію засуджених до позбавлення волі. Після набуття чинності в січні 2004 року Кримінально-виконавчим кодексом України введено та надано офіційне тлумачення поняття виправлення засуджених як «процесу позитивних змін, які відбуваються в особистості засудженого і створюють у нього готовність до самокерованої правослухняної поведінки», введено нове для української пенітенціарної науки поняття ресоціалізації – «свідомого відновлення засудженого в соціальному статусі повноправного члена суспільства; повернення його до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві». Ці зміни привели до наукових дискусій стосовно тлумачення вказаних понять, що, у свою чергу, стало поштовхом до створення і розвитку прогресивної системи виконання покарань, яка полягає в тому, що виправлення і ресоціалізація засуджених в Україні посідають ключове місце у кримінально-виконавчому праві та є складовим елементом мети виконання покарання і необхідною умовою ресоціалізації засуджених. Автор вважає, що ресоціалізація являє собою двобічний процес, який, з одного боку, руйнує старі антигуманні, незаконні звички, а з іншого боку – сприяє виробленню нових, соціально спрямованих звичок, поліпшення життя особи та включення її в нормальне соціальне життя. Виправлення і ресоціалізація – це одні із ключових напрямів діяльності установ виконання покарань, від якості реалізації яких значною мірою залежить ефективність діяльності цих установ і політики держави у сфері виконання покарань загалом.

У представлений роботі автором досліджено та розглянуто окремі проблеми організації та функціонування установ виконання покарань і здійснення двоєдиного процесу виконання-відбування покарання, які створюють перешкоди для ефективної та повної реалізації функції в напрямі ресоціалізації засуджених до позбавлення волі. Досліджено та встановлено чинники, які суттєво впливають на виправлення та ресоціалізацію осіб, а також висунуто пропозиції щодо підвищення рівня ефективності діяльності органів і установ виконання покарань.

Ключові слова: ресоціалізація, виправлення, установи виконання покарань, покарання, позбавлення волі.

The scientific article is devoted to the analysis of problematic issues of the activity of penitentiary facilities and their impact on the reformation and re-socialization of prisoners sentenced to imprisonment. After entry into force in January 2004, the Correctional Code of Ukraine introduced and gave an official interpretation of the reformation concept of convicts as "a process of positive changes that occur in the personality of the convict and create his readiness for self-governed law-abiding behavior", and introduced a new concept of re-socialization for Ukrainian penitentiary science – "conscious restoration of a convicted person in the social status of a full member of society; his return to an independent and generally accepted social life". These changes led to scholarly discussions regarding the interpretation of these concepts, which consequently led to the creation and development of an advanced penal system, which lies in the fact that the correction and re-socialization of convicts in Ukraine has a key place in criminal and penal law and is an integral part of the penalty purpose and the necessary condition for the re-socialization of convicts. The author believes that re-socialization is a certain two-way process, which, on the one hand, destroys old inhumane, illegal habits, and on the other hand, contributes to the development of new socially-oriented habits, improving the life of a person and its inclusion in normal social life. Correction and re-socialization are one of the key areas of activity of penal institutions, which implementation quality largely determines the effectiveness of the penitentiary facilities and entire government policy in the field of punishment.

Certain problems of organization and functioning of penitentiary institutions and the implementation of a two-way process of execution-serving of penalty have been researched and considered by the author. Such problems create obstacles to the effective and full implementation of the function of re-socialization of people sentenced to imprisonment. Factors that factors that significantly affect the correction and re-socialization of individuals have been researched and defined, proposals on improving the efficiency of the bodies and penal institutions have been put forward.

Key words: re-socialization, correction, penal institutions, imprisonment.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку системи органів і установ виконання покарань одним із найважливіших напрямів діяльності є забезпечення виправлення та ресоціалізації засуджених, особливо тих, яким судом призначено покарання у вигляді позбавлення волі з метою убезпечення суспільства та можливості його нормального функціонування в контексті забезпечення та захисту прав і свобод людини і громадянина від протиправних посягань. Визначається, що організована та рецедивна злочинність має найбільший вплив на стан безпеки в Україні, значним чином це пов'язано з недосконалістю і неефективністю діяльності установ виконання покарань у напрямках забезпечення реалізації загальної та спеціальної превенції та виховної функції покарання, а також виправлення та ресоціалізації засуджених.

Стан дослідження. Діяльність установ виконання покарань була предметом наукового пошуку багатьох

відомих учених у галузі кримінально-виконавчого права, зокрема: К. Автухова, В. Бадири, І. Богатирьова, І. Боднара, М. Гуцуляка, Т. Денисової, О. Джузи, О. Колба, В. Меркулової, М. Пузирьова, М. Романова, В. Трубнікова, С. Фаренюка, А. Степанюка, О. Хорошуна, О. Шкута, І. Яковець, М. Яцишина й інших.

Окремі аспекти виправлення і ресоціалізації засуджених досліджували вітчизняні та закордонні вчені, зокрема: О. Бандурка, Є. Бараш, І. Богатирьов, О. Богатирьова, Т. Денисова, О. Джуза, О. Житний, О. Жук, Ю. Жулева, З. Журавська, О. Колб, П. Кочерган, К. Лемішак, О. Литвинов, С. Лукашевич, М. Кутєпов, В. Писарев, Г. Радов, М. Рибак, Т. Сила, В. Синьов, В. Трубников, О. Царькова, О. Шкута, М. Яцишин та інші.

Метою статті є виконання планових завдань за фундаментальною темою «Теоретичні питання вдосконалення кримінально-виконавчого законодавства України та

практики його застосування», що здійснюється в Науково-дослідному інституті вивчення проблем злочинності імені академіка В.В. Сташиса.

Вклад основного матеріалу. Закріплення у Кримінально-виконавчому кодексі (далі – КВК) понять «виправлення» і «ресоціалізація» суттєво вплинуло на дискусію щодо цього. У ч. 1 ст. 6 КВК України визначається поняття «виправлення засудженого». Під виправленням розуміється процес позитивних змін, які відбуваються в його особистості та створюють у нього готовність до самокерованої правослухняної поведінки [1]. Виправлення полягає в тому, щоби шляхом примусового впливу на засудженого внести корективи в його соціально-психологічні властивості, нейтралізувати негативні настанови, змусити додержуватися положень закону про кримінальну відповідальність, а ще краще, прищепити повагу до закону. Досягнення такого результату визнається юридичним виправленням, що само є важливим результатом застосування покарання, суттєвим показником його ефективності.

Ресоціалізація, відповідно до Кримінально-виконавчого кодексу України, – це свідоме відновлення засудженого в соціальному статусі повноправного члена суспільства; повернення його до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві [1]. «Ресоціалізація» – це складна соціально-правова категорія, яка охоплює різні сторони оновлення соціальних зв'язків як під час відбування покарання, так і після цього. Саме тому в пенітенціарній педагогіці ресоціалізацію поділяють на пенітенціарну та постпенітенціарну. Пенітенціарна ресоціалізація являє собою вироблення в засудженого законослухняної поведінки в установі виконання покарань; до постпенітенціарної ресоціалізації відносять комплекс заходів із трудового та побутового влаштування і встановлення зв'язків у звільненого з метою його подальшої соціальної реабілітації після звільнення на свободу, у результаті чого забезпечується відновлення засудженого в соціальному статусі та повернення до самостійного життя [2]. Ресоціалізація в пенітенціарній педагогіці – це процес відновлення особи як соціального повноправного члена суспільства, що здійснюється на основі застосування до неї комплексу правових, організаційних, психологічних, виховних та інших заходів впливу на різних етапах кримінальної відповідальності з метою повернення її до самостійного загальноприйнятого суспільно-нормального життя. Проблема ресоціалізації достатньо складна, являє собою об'ємну соціально-правову проблему. Говорити про остаточно ресоціалізацію засудженого безпосередньо під час відбування покарання неможливо, у цей період можна лише зробити певні кроки для забезпечення її досягнення після звільнення. Головними передумовами успішного виправлення є готовність і добра воля самих засуджених та налагодження зв'язків між установами виконання покарань і вільним суспільством [3]. Цілі виправного впливу на засуджених полягають у тому, щоби зберегти їх здоров'я та гідність, сприяти формуванню в них почуття відповідальності та виробленню навичок, які допоможуть реінтегруватися в суспільство, допоможуть виконувати вимоги законності та задовольняти свої життєві потреби власними силами після звільнення. Необхідною умовою ресоціалізації є виправлення засудженого. Основними засобами виправлення та ресоціалізації засуджених закон називає: установлений порядок виконання та відбування покарання (режим), пробацію, суспільно корисну працю, соціально-виховну роботу, загальноосвітнє і професійно-технічне навчання, громадський вплив. Визначені засоби виправлення покликані забезпечувати збереження фізичного і психічного здоров'я, людської гідності засуджених, формування в них почуття суспільної відповідальності та навичок, які сприятимуть їхньому успішному поверненню в суспільство, виконанню вимог законів і задоволенню своїх життєвих потреб після звільнення влас-

ними силами. Ці складові частини відображено у процесі ресоціалізації [4].

«Виправлення» і «ресоціалізація» – це ключові категорії для застосування великої кількості норм кримінально-виконавчого права, під якими варто розуміти комплекс державних і недержавних заходів, визначених кримінально-виконавчим законодавством, іншими нормативно-правовими актами у сфері виконання і відбування покарань, шляхом корекційного впливу на свідомість осіб, засуджених за вчинення злочинів, для досягнення основної мети покарання – кари.

Установлений порядок виконання та відбування покарання – це режим виконання та відбування покарання, відповідно до визначення, наведеного у ст. 102 КВК України. Режим, який є одним із засобів виправлення засуджених, по суті створює основу для застосування всіх інших засобів впливу на них, тому законодавство приділяє найбільшу увагу його регулюванню.

Виконання та відбування кримінального покарання реалізуються в умовах режиму, встановленого в місцях позбавлення волі, який за правовою природою являє собою врегульований нормами кримінально-виконавчого права порядок виконання та відбування покарання.

На жаль, на сучасному етапі розвитку системи органів і установ виконання покарань в Україні існує низка проблем, які суттєво впливають на можливість реального здійснення ресоціалізації засуджених.

Однією з таких проблем можна визначити значне домінування кримінальної субкультури в місцях позбавлення волі. До своєрідних, так би мовити, «ідеологічних» явищ, які відіграють значну, а іноді й вирішальну роль у перешкоджанні виправленню та ресоціалізації засуджених, науковці відносять кримінальні традиції і звичаї. В окремих випадках в установах виконання покарань зазначається навіть панування й активний розвиток такої субкультури, її поширення. За дослідженнями деяких учених (О. Гуров, В. Бистрих, В. Анісімков, С. Лукашевич, О. Колб та ін.), у місцях позбавлення волі кримінальна субкультура – неписані норми злочинного світу – регулює відносини як загалом, так і в малих групах засуджених. Більшість в'язнів об'єднуються в малі неформальні групи за різними критеріями. Водночас засуджені не тільки підтримують злочинні традиції, а й зацікавлені в їхньому поширенні. Тому живучість кримінально-злочинських традицій і звичаїв – об'єктивне явище, зумовлене відповідною реакцією анти-суспільних елементів на законні вимоги правоохоронних органів і суспільства загалом. Потрапляючи в установи виконання покарань, засуджені піддаються впливу професійних злочинців, унаслідок чого багато з них засвоюють певні моделі поведінки, включаються до груп із негативною суспільною мотивацією, налагоджують зв'язки з досвідченими злочинцями, які підтримують і після звільнення з місць позбавлення волі. Даній субкультурі властиве існування певних принципів, ключових ідей, однією з яких є поширення цих ідей та залучення до субкультури нових учасників. Крім цього, дана субкультура певною мірою диктує правила поведінки осіб, досить часто визнає неправомірну, навіть злочинну поведінку як належну та допустиму, іноді – як необхідну та бажану. Як зазначалось у відповідних документах Міністерства внутрішніх справ (далі – МВС) України, на рівень злочинності в місцях позбавлення волі істотно впливає криміногенний склад спецконtingенту, серед якого у слідчих ізоляторах та виправних колоніях утримуються особи, які зараховують себе до «злочинців у законі», «авторитетів» злочинного середовища, лідерів злочинних угруповань; значна кількість осіб притягалися до кримінальної відповідальності за бандитизм, умисні вбивства, учинені на замовлення, були учасниками організованих злочинних угруповань, що також значною мірою впливає на розвиток і поширення кримінальної субкультури, як наслідок, суттєво знижує

ефективність виховного впливу відбування покарання та мінімізує можливість ресоціалізації особи.

Визначається, що однією з найбільш гострих проблем є так звана проблема «покарання умовами тримання». Установи виконання покарань не створюють умови для повноцінного існування особи під час відбування покарання як у контексті забезпечення побуту, так і щодо дозвілля засуджених, проведення публічних заходів, заходів профілактики злочинів, а іноді і заходів їх припинення. Фактично, такий стан є прямим порушенням вимог ст. 102 Кримінально-виконавчого кодексу України, згідно з якою режим повинен зводити до мінімуму різницю між умовами життя в колонії і на свободі [1]. Але у кримінально-виконавчих установах створюються такі матеріально-побутові умови тримання, які не сприяють усвідомленню особою власної гідності та не орієнтують особу на повагу до себе та до оточення. Переповнення деяких установ, невідповідність санітарним вимогам, недостатнє матеріальне та побутове забезпечення, форма одягу та прийнятний зовнішній вигляд підкреслюють стан і статус засудженого. Значна частина карального впливу установ виконання покарань полягає саме в умовах тримання. Хоча закон не визначає умови тримання як засіб здійснення корегуючого або карального впливу. Навпаки, ст. 102 КВК прямо встановлює, що умови тримання не повинні використовуватись як засіб впливу на засудженого [1]. Закон передбачає такі засоби впливу, як праця, соціально-виховна робота, загальноосвітнє та професійно-технічне навчання засуджених. Стосовно умов тримання, як визначають деякі вчені, зокрема К. Автухов, важливим є те, що з ними засуджені стикаються щоденно, та ці умови мають яскраво виражену каральну сутність [6]. Без перебільшень їх можна назвати такими, що ганьблять і принижують особу. Наприклад, важко пояснити необхідність робити всім засудженим однакову коротку зачіску та надавати неякісний одяг [5].

Створення таких умов у кримінально-виконавчих установах дискредитує цілі, які стоять перед покаранням, а саме: виправлення та ресоціалізацію. В особистості засудженого не можуть відбутися позитивні зміни, якщо він перебуває в умовах, які не пристосовані для цивілізованого тримання людини [7]. Очевидно, що багато негативних наслідків позбавлення волі випливають саме з такого стану організації та функціонування системи установ виконання покарань, яка далеко ще не відповідає міжнародним актам, як-от Загальна декларація прав людини (1948 р.), Мінімальні стандартні правила поведінки із в'язнями (1955 р.), Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видів поведінки і покарання (1984 р.), Європейські тюремні правила (1997 р.), які проголошують, що метою поведінки з ув'язненими особами є підтримання їх здоров'я та почуття особистої гідності, а також, наскільки це дозволяє призначений вироком строк позбавлення волі, розвиток у них почуття відповідальності та тих здібностей, які допоможуть їм повернутися до суспільства, жити з повагою до закону та самостійно заробляти на своє життя після звільнення.

Суттєво неможливість реального виправлення та ресоціалізації засуджених також спричинена низкою істотних недоліків у діяльності та поведінці адміністрації установ виконання покарань. Загалом, серед недоліків можна виділити такі:

1. Високий рівень корупції в місцях позбавлення волі. Масовість фактів корупційної діяльності вже неодноразова була висвітлена не тільки правоохоронними органами під час здійснення кримінальних проваджень щодо посадових осіб установ виконання покарань, а й журналістами, громадськими та правозахисними організаціями. Визначається, що в більшості установ виконання покарань плідна співпраця з адміністрацією дає фактично необхідні можливості щодо покращення умов відбування покарання

для окремих засуджених, можливості володіння та користування забороненим майном, отримання та придбання алкогольних напоїв, наркотичних речовин, психотропних засобів тощо. Досить часто корупційні дії вчиняються з метою уникнення від притягнення до відповідальності за правопорушення, учинені засудженими.

2. Застосування представниками адміністрації насильства до засуджених. Досить часто передбачені законом заходи стягнення в місцях позбавлення волі замінюються більш простими та зручними для посадовців установ виконання покарань. Такими «стягненнями» є застосування фізичної сили, спеціальних засобів, обмеження в забезпеченні побуту, харчування тощо.

3. Спроби домогтися дисципліни шляхом підбурювання до фізичних розправ одних засуджених (заввичай неформальних лідерів та їхнього оточення) над непокірними. Досить часто в установах виконання покарань між адміністрацією та лідерами неформальних об'єднань кримінальної субкультури існують певні домовленості, які дають можливості кожній зі сторін отримати якусь вигоду від таких взаємин. Адміністрація, крім неправомірної матеріальної вигоди, отримує також підтримку кримінальної субкультури в окремих питаннях (дисциплінована поведінка засуджених, сумлінна праця, придушення зазолотів, вплив на засуджених, які незадоволені умовами тримання тощо), а лідери локальних об'єднань отримують послаблення режиму та пільги для себе та свого близького оточення.

4. Приховування фактів насильницьких злочинів від обліку, небажання реагувати на них, що формує ланцюгову реакцію агресії та жорстокості. Як відомо, злочинність в установах виконання покарань характеризується дуже високим рівнем латентності. За даними різних науковців, у місцях позбавлення волі реєструється та розслідується від 2-х до 15-ти відсотків від реально вчинених правопорушень, водночас варто зазначити, що це пов'язано не лише з вищезазначеними явищами та чинниками. Досить часто посадові особи установ виконання покарань умисно ігнорують та приховують факти скоєння засудженими злочинів, щоби не «псувати» статистики та з метою створення видимості належного й ефективного функціонування установи. На практиці це викликає занепокоєння й обурення серед засуджених, недовіру до державних і громадських інститутів, провокує їх на активне протистояння адміністрації та спроби самостійного вирішення проблем, заввичай незаконним шляхом. Отже, у таких умовах навряд чи можна говорити про виправлення та ресоціалізацію особи, дані обставини більше провокують закріплення та розвиток правового і соціального нігілізму серед засуджених.

5. Незадовільна організація охорони і нагляду за засудженими, слабкий контроль, зокрема й оперативний, за їхньою поведінкою. Певним чином це також пов'язано з вищезазначеними чинниками, адже засуджені в установах виконання покарань являють собою досить замкнену та закриту соціальну групу, яка має власні важелі контролю та регулювання, чим досить часто і керуються представники адміністрації. Оперативний контроль майже завжди спрямований на контроль не над окремими особами, а на соціальну групу загалом, за посередництва окремих суб'єктів, тому досить умовно можна говорити про оперативний контроль як про спосіб гарантування безпеки в установах виконання покарань, як про захід превентивного впливу на засуджених і поготив.

Згідно з наявною в Міністерстві юстиції України інформацією, стосовно персоналу Державної кримінально-виконавчої служби України у 2014 р. відкрито 94-ри кримінальних проваджень, у 2015 р. – 111, у 2016 р. – 102 кримінальні провадження, протягом січня – березня 2017 р. – 29 кримінальних проваджень. Хоча і ця статистика, на думку практиків і науковців, є досить умовною і не відображає реального стану речей.

Висновки. Виправлення і ресоціалізація – одні із ключових напрямів діяльності установ виконання покарань, від якості реалізації яких значною мірою залежить ефективність діяльності зазначених установ і політики держави у сфері виконання покарань загалом. Сьогодні, на жаль, існує безліч проблем, які суттєво перешкоджають ефективному виправленню засуджених та підготовці їх до виходу на свободу як повноцінних громадян і членів суспільства. Більшість із вищезазначених проблем тісно пов'язані із практичною діяльністю установ виконання покарань і характером взаємин між засудженими та посадовими особами органів і установ виконання покарань. Для реального й ефективного

досягнення основної мети необхідно цілком змінити підходи та принципи, якими на практиці керується адміністрація, адже саме вони, на нашу думку, є основним чинником розвитку протистояння між засудженими і державними та/або суспільними інститутами. З метою подолання цього конфлікту та вирішення вищезазначених проблем вважаємо за необхідне посилити контроль за діяльністю установ виконання покарання, забезпечити додержання законодавства, прав і свобод засуджених, а також забезпечити розвиток і реальне втілення в життя принципів та способів реалізації не лише основної функції покарання – кари, а й виправлення особи, та, у майбутньому, її ресоціалізацію.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кримінально-виконавчий кодекс України : Закон від 11 липня 2003 р. № 1129–IV. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1129-15>.
2. Неживець О., Жук Л., Жук І. Ресоціалізація засуджених та осіб, звільнених з місць позбавлення волі : монографія. Київ : Кондор, 2009. 222 с.
3. Милайлова І. Пробація щодо неповнолітніх як механізм запобігання злочинам неповнолітніх. URL: https://ibn.idsi.md/sites/default/files/imag_file/Probatsiya%20shchodo%20nepovnolitnikh%20yak%20mekhanizm%20zapobihannya%20zlochynam%20nepovnolitnikh.pdf.
4. Пампура І. Особливості ресоціалізації неповнолітніх засуджених у пенітенціарних установах. URL: <https://i-rc.org.ua/index.php/ pedagogika/258-pampura-osoblivosti-resocializacii>.
5. Карелін В., Яковець І., Автухов К. Правове регулювання застосування заходів заохочення та стягнення у процесі виконання покарань, пов'язаних з ізоляцією засуджених. URL: https://doku.pdf.com/download/-2014-240-5a023f13d64ab2b9bda8071a_pdf.
6. Дотримання прав людини у пенітенціарній системі України / К. Автухов та ін. Харків : Права людини, 2015. 480 с.
7. Ягуров Д. Ресоціалізація засуджених як напрямок соціальної політики держави. *Актуальні проблеми політики*. Вип. 17. Одеса : Юрид. л-ра. 2003. С. 270–277.